

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (2): 1305-1322

**Siyasetin Dine Etkisi Bağlamında Stalin'in Kilise Politikaları
Stalin's Church Policy in the Context of Political Religion Influence**

Şir Muhammed Dualı

Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilimdalı.
Assistant Professor, Gaziosmanpaşa U., Faculty of Theology, Department of Religious Sciences
Tokat, Turkey

muhammed.duali@gop.edu.tr

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-0136-1214>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07 Temmuz/July 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 14 Kasım/November 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Cilt / Volume: 21 **Sayı / Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 1305-1322

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.327223>

Atıf/Cite as: Dualı, Şir Muhammed. "Siyasetin Dine Etkisi Bağlamında Stalin'in Kilise Politikaları-Stalin's Church Policy in the Context of Political Religion Influence". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, sy. 2 (Aralık/December 2017): 1305-1322. doi: 10.18505/cuid.327223.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Siyasetin Dine Etkisi Bağlamında Stalin'in Kilise Politikaları

Öz: Kuşkusuz tarihin oluşumunda, dini yapılar ile siyasal iktidarlar arasında meydana gelen ve belirli ilkeler çerçevesinde şekillenen ilişkilerin önemli bir yeri vardır. Şüphe yok ki bu ilişkilerin seyrini her iki tarafın gücü ve etki alanı belirlemektedir. Bu ilişki biçimi, bazı hallerde siyasal iktidarların lehine evrilirken, bazen de dini oteritelerin siyasete yön vermeleri şeklinde tezahür etmektedir. Siyasetin dine yön vermesi ya da onu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasını, İkinci Dünya Savaşından itibaren Sovyetler Birliği'nin uyguladığı politikalarda bariz bir şekilde görmek mümkündür. Nitekim resmi ateizm ideolojisini benimseyen ve dinsel inançlara karşı amansız bir mücadele yürüten Sovyet rejimi, gerek gördüğünde kiliseyi/dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktan geri durmamıştır. Dönemin Sovyet lideri Stalin, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarından itibaren daha önce yok etmeye çalıştığı Rus Ortodoks Kilisesi'ni adeta yeniden inşa etmekle yetinmemiş, Moskova Patrikliği'ni Ortodoks dünyanın öncüsü yapmak için ciddi girişimlerde bulunmuştur. Biz bu makalemizde, Stalin'in kilise politikaları ve nedenleri üzerinde durmayı amaçlamaktayız. Ayrıca Stalin'in 1947'de Moskova Patrikliği üzerinden gerçekleştirmeye çalıştığı Ortodoks Kiliseler Konseyi'nin ardında yatan nedenler üzerinde duracağız. Son olarak da bu gelişmeler karşısında Fener Rum Patrikliğinin izlediği politikaya değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, Stalin, Politik Çıkarlar, Ortodoks Kilisesi.

Stalin's Church Policy in the Context of Political Religion Influence

Abstract: Undoubtedly, in the formation of history, relations between religious structures and political powers, which are shaped within certain principles, have an important place. The course of these relations determines the strength and domain of both sides. This form of relationship, in some cases, evolves in favor of political power, and sometimes manifests itself as a political direction of religious interests. It is possible to see politics as a direction of religion or to use it in the direction of its own interests in the politics that the Soviet Union has implemented since the Second World War. As a matter of fact, the Soviet Union, which has embraced the ideology of official atheism and struggled against religious beliefs, did not stop using religion/church for conjuration in its own interests. In this context, The Soviet leader Stalin has almost reconstructed the Russian Orthodox Church, which he had been trying to destroy since the early years of the

Second World War. Even, Moscow has made serious attempts to make Patriarchate the pioneer of the Orthodox world. In this article, we aim to emphasize Stalin's church politics and reasons. We will also stress the reasons behind the Council of the Orthodox Churches, which Stalin sought to achieve through the Moscow Patriarchate in 1947. Finally, we will touch on the policy of the Fener Greek Patriarch against these developments.

Keywords: Secularism, Stalin, Political Interests, Orthodox Church.

SUMMARY

Throughout history, politics of states have been under the influence of religion. Likewise, religions have directed political authority in the direction of their own interests. Sometimes a religion takes the state under its influence; sometimes under a state takes a religion under the influence and they try to use the other one in the interests of itself. Concepts that define religion-state relations have emerged under the influence of experiences experienced over time. Secularism is at the head of the concepts that determine religion-state relations today. What secularism is and how it is practiced is much debated in the scientific circles. Despite all these struggles, however, no binding definition has been reached for all political issues. Certainly, the subjective structure of states plays an important role in regulating religion-state relations. The political ideology adopted by this political structure and the world view varies. Sometimes political structures with official atheist ideology can break the principle of secularism. While these ideologies are ungodly in their nature, they benefit from political interests. As an example, it is possible to show the Soviet Union with an atheist ideology. Because the Soviet regime used religion in the direction of political interests between 1943-1948.

The Russian Orthodox Church, which was very active and competent during the reign of Tsarist Russia, lost its power with the Bolshevik Revolution in 1917. The Soviet regime has made the Russian Orthodox Church an illegal institution. The struggle against the church by the regime continued until the Second World War. With the Second World War, Stalin's church politics changed.

There is no doubt that this political change has become more than one reason. The first is that the state has entered into a war. Stalin did not want to

continue the struggle with religion while the war was going on. Another reason for pushing Stalin for a policy change towards the Church is the anti-Soviet propaganda carried out by the Germans. As a matter of fact, the Germans defined themselves as the savior of the Russian people. It was also alleged that Germany was waging a war against the Soviets in order to free Russian people from communism. Even brochures were taken from the airplanes in this frame. The Germans aimed to break the resistance of the Russian people with this method. Stalin acted to ward off this propaganda of the Germans. Stalin therefore had to keep an eye on church politics and stopped the oppression against the church. In this framework, opportunities were provided for the Russian Orthodox Church. For example, have been approved to organize rites in churches. The priests are encouraged to strengthen hand the people. Also closed churches have been reopened by Stalin. In this way, the German propaganda has been wasted.

The Second World War ended with the victory of the Soviet Union. Stalin, however, continued to use the church after the war was over. So why did Stalin continue to support the church as an atheist? What were the reasons for pushing Stalin into this policy? Stalin's post-war church policy has multiple causes. The most important of these is spreading the Soviet influence over the entire Balkans and Middle East geography through the Russian Orthodox Church. Undoubtedly this is related to the long-term policies of the Soviets. Because the war has changed all the balances in the world. This has given new opportunities to the Soviets. At the beginning of these, the Orthodox world comes to the Soviet influence. It seems that the steps towards this have been started to be started from 1945. In this context, the Russian Orthodox Church found important activities. For example, the Moscow Patriarch has established relations with other Orthodox Churches. Jerusalem, Athens, Cyprus, Antakya churches were visited. In the end, an attempt was made to collect the Orthodox Council.

The struggle of the Western and Eastern bloc emerged after the Second World War divided the Orthodox world into two camps. In this process, the Greek, Cyprus and Jerusalem Orthodox churches under the leadership of the Fener Patriarchate were under American influence. The Serbian, Bulgarian and Antiochian Orthodox Churches under the leadership of the Moscow Patriarchate were under Soviet influence. For these reasons, the Soviet regime, which has been fighting for the Church since the Bolshevik Revolution in 1917, has given up

its position. It is understood from this historical fact that a regime adopting irreligion as an official ideology uses religion in its own interests as needed. This indicates that secularism is relative. This study will try to show how the Soviet Union uses the Russian Orthodox Church in its own interests despite the atheism ideology.

GİRİŞ

Kuşkusuz devletlerin politikalarını şekillendirmede dinin belirleyici bir rolü vardır. Öteden beri insanlık tecrübesinde bazen din, devleti, bazen de devlet, dini etkisi altına almıştır. Bu tecrübeler din-devlet ilişkilerini belirleyen yaklaşımları ve kavramları ortaya çıkartmıştır. Günümüz dünyasında din-devlet ilişkilerini belirleyen kavramların başında laiklik gelmektedir. Söz konusu kavram bilim çevrelerince çok fazla tartışılmasına rağmen tüm siyasi yapıları bağlayıcı, evrensel bir tanımlamaya ulaşamamıştır. Burada, devletlerin öznel yapısı, laiklik kavramını tanımlamada belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu o siyasi yapının benimsediği ideolojiye ve dünya görüşüne göre değişiklik arz etmektedir. Öyle ki bazı hallerde resmi ateizm ideolojisine sahip siyasal yapıların dahi laiklik ilkesini çiğneyerek dini, siyasi çıkarları doğrultusunda kullandığı vakidir. Ateist bir ideolojiye sahip Sovyetler Birliği'nin 1943-1948 yılları arasında politik çıkarlar doğrultusunda dini/kiliseyi kullanması bu söylenenlere örneklik teşkil etmektedir. Biz bu makalede Sovyetler Birliği'nin ateizm ideolojisine rağmen Rus Ortodoks Kilisesini nasıl kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını irdelemeyi hedeflemekteyiz.

Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında izlediği kilise politikasını objektif bir biçimde değerlendirebilmek ve kilise ile olan ilişkilerini iyi analiz edebilmek için kısaca Ortodoksluk tarihine göz atmakta yarar olacaktır. Hıristiyanlık tarihinde öne çıkan temel iki mezhebden biri olan Ortodoksluk, devlet ile ilişkisinde Senfoni¹ yani Uyum/ahenk doktrinini üzerine politika gelişt-

¹ "Senfoni" kelimesi uyum/ahenk anlamına gelmektedir. Hıristiyanlık tarihinde din-devlet ilişkisini tanzim etmek amacıyla VI. yüzyılda geliştirilmiştir. Buna göre devlet ve kilise, kendi gerçeklikleri doğrultusunda aynı amaca hizmeti esas almaktadır. Zira senfoni ilkesi, karşılıklı özgürlüğü esas almaktadır. Taraflardan her biri kendi faaliyetlerini organize etme yetkisine sahiptir. Ancak yapılan faaliyetler karşılıklı çıkar ilişkisine uygun ve ahenk çerçevesinde gerçekleşecektir. A. V Kartashov, *Vselenskiye Sobory* (Moskova: BBİ, 1994), 265.

tirmiştir. Katolik kilisesi ise bu sorunu Tanrı Devleti yani Teokrazi yöntemiyle çözüme yoluna gitmiştir. Ortodoksluğun merkezi konumunda olan Doğu Roma İmparatorluğu, 1453 yılı itibarıyla tarih sahnesinden silinince, Rus Ortodoks Kilisesi devreye girmiş ve kendisini Ortodoksluğun yeni merkezi olarak tanımlamıştır. Bu anlayışa göre artık Moskova *Üçüncü Roma* olmuş ve Bizans'ın uygulaya geldiği ahenk ilkesi Çarlık Rusyası için de geçerli bir yönetim biçimi olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda 1453'ten Çar Patro'nun (ö. 1725) Patriklik kurumunu lağvettiği 1700'e kadar, Çarlık Rusyası'nda din-devlet ilişkileri ahenk ilkesi uyarınca tanzim edilmeye çalışılmıştır.

Çar Petro'un gerçekleştirdiği reformlar Rus devlet ve din yapısında önemli ölçüde değişikliklere yol açmıştır. Petro'nun oluşturduğu mutlak monarşi, kiliseyi de kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı zorunlu kıldığından, kilise bünyesinde değişiklikler yapmayı ve onu devletin bir kurumu haline getirmeyi gerektirmiştir. Nitekim Petro, Patriklik kurumunu ilga etmiş, yerine Sinodal sistemi tesis etmek suretiyle kilise üzerinde tam bir kontrol sağlamayı başarmıştır. Dolayısıyla 1700'ün ilk çeyreğinden itibaren yüzyıllardan beri devam edegelen uyum doktrinini rafa kaldırılmış yerine mutlak monarşi tesis edilmiştir. Bu tarihten itibaren kilise, siyasi otoritenin kendi çıkarları doğrultusunda kullandığı bir enstrumana dönüştürülmüştür. Bu durum Şubat 1917 tarihi itibarıyla Çarlık rejiminin ortadan kaldırılması ile birlikte nihayete ermiştir. Zira 1918 yılında Metropolit Tikhon (ö. 1925), Kilise Konseyi tarafından Rus Ortodoks Kilisesi'nin Patriği seçilmiş ve ölünceye kadar bu görevi yürütmeye çalışmıştır. Tikhon'un 1925 yılında ölümüyle birlikte, Sovyet lideri Stalin yeni bir Patriğin seçilmesine müsaade etmeyerek Rus Ortodoks Kilisesi'ni illegal bir kurum haline getirmiş ve ona karşı yürütülen mücadeleyi daha da derinleştirmiştir.

Rejim tarafından illegal konuma getirilen kiliseye yönelik mücadele, İkinci Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etmiştir. Ancak 22 Haziran 1941 tarihinde Almanların Sovyetlere savaş ilan etmesi, Stalin'in kilise politikasında revizyona gitmesine neden olacaktır. Bu tarihten itibaren kiliseye karşı yürütülen mücadelede bir duraklama dönemi yaşanmıştır. 1945'ten itibaren ise Sovyet yönetimi jeo-politik gerekçelerle kiliseyi yeniden uluslararası bir aktör haline getirmeye çalışmıştır. Kuşkusuz bunun temelinde savaşın bitimiyle birlikte Batı ve Sovyetler olmak üzere ikiye ayrılan dünyanın güç mücadelesi yatmaktadır. Söz konusu mücadelede Ortodoks dünyası adeta iki kampa ayrılmış, Fener Patrikhanesi öncü-

lüğünde Yunan, Kıbrıs ve Kudüs Ortodoks kiliseleri Amerikan etkisi altına girerken, Moskova Patrikliği öncülüğünde Sırp, Bulgar ve Antakya Ortodoks Kiliseleri Sovyet etkisi altında kalmıştır. Bu süreçte, her iki güç yani ABD ve SSCB siyasi ve ekonomik gücünü kullanarak Ortodoks Kiliseleri kendi etki alanı altına almaya çalışmıştır.

Makalemizde Rus kaynaklar ışığında aşağıdaki soruların cevapları aranmıştır:

- Sovyet lider Stalin, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Rus Ortodoks Kilisesine yönelik nasıl bir politika izlemiştir?
- Stalin, Sovyet çıkarları doğrultusunda Kilise faaliyetlerini nasıl şekillendirmiştir?
- Resmi ateizm ideolojisine sahip bir yönetimi benimseyen Sovyetler Birliği, kiliseyi niçin ve ne amaçlar doğrultusunda kullanmıştır?
- Stalin'in tavizsiz Kilise politikasını değiştirmeye iten temel faktörler neler olmuştur?
- Bu süreçte Fener Rum Patrikhanesi nasıl bir politika izlemiştir?

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA STALİN'İN KİLİSE POLİTİKASI

Esasında Rus Ortodoks Kilisesi'ne yönelik yıpratıcı politikalar 1917 Bolşevik Devrimi ile birlikte başlamıştır. Bolşevikler, Rus Ortodoks Kilisesi'nin Rus halkı nezdinde önemli bir nüfuzunun olduğunu bildiklerinden bu etkinin itibarsızlaştırılması için çeşitli yol ve yöntemlere başvurmuştur. Öyle ki 1919'den itibaren Rus Kilisesince aziz addedilen kişilerin kabirlerini açmak suretiyle din algısına yönelik bir çalışma içerisine dahi girilmiştir. Bu çerçevede sadece bir yıl içerisinde yaklaşık 36 azizin kabrinin açıldığı ve çıkan kemik parçalarının teşhir edilerek ateizm propagandasının yapıldığı bilinmektedir.² Ayrıca 23 Şubat 1922 tarihli kararlar tüm kilise mülklerinin müsaderesi yasallaştırılarak kilisenin ekonomik gücüne darbe vurulmuştur.³

1925 yılında Lenin'in ölümüyle birlikte Sovyetlerin başına geçen Stalin, genelde dine özelde ise Rus Ortodoks Kilisesi'ne karşı politikalara devam etmiştir. Stalin de tıpkı selefi Lenin gibi ruhban sınıfını sistematik bir biçimde oradan

² Şir Muhammed Dualı, *Rusya'da Din-Devlet İlişkileri* (İstanbul: İz Yayınları, 2014), 109.

³ Vladislav Tzıpin, *İstoriya Russkoy Tserkovi 1917-1997* (Moskova: İzdatelstva Spaso-Preobrajenskogo Vallamskogo Monastırya, 1997), 72.

kaldırmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz bu kısımdan diğer din temsilcileri, özellikle de Müslüman din adamları da etkilenmiştir. Ancak Ortodoks Kilisesi'nin çok etkin ve güçlü bir yapıya sahip olması ve aynı zamanda Çarlık Rejiminin bir kalıntısı olarak görülmesi, mücadelenin Rus Ortodoks Kilisesi üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bunun yanında Stalin, kilise çanları ile ilgili aldığı kararlar da dikkat çekmektedir. Şöyle ki 1929 yılında alınan bir kararla, ülkede halen ayakta kalan tüm kiliselerin çanlarının sökülmesi istenmiştir. Gerekçe olarak muhtemel bir ayaklanma esnasında çanların kullanılarak halkı galeyana getirme ihtimali gösterilmiştir.⁴ Bu durum beraberinde daha önce ruhbansızlaştırılan kiliselerin işlevsizleştirilmesine de yol açmıştır. Bir sonraki aşamada ise mabet olma özelliğini büyük ölçüde yitiren kiliseler, çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanılmaya başlanmıştır.

Kilise ve ruhban sınıfına yönelik buna benzer uygulamaların İkinci Dünya Savaşı ile birlikte değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bunun ilk belirtisini Haziran 1941'de Sovyetlere yönelik beklenmedik Alman saldırısı sırasında görmek mümkündür. Zira Rus halkı, Sovyetlerin Alman saldırısına maruz kaldığı haberini Stalin'den önce Metropolit Sergiy'den (ö. 1944) duymuştur. Devlet'in herhangi bir resmi statüsü olmayan Sergiy'e böyle bir duyuru yaptırması, kiliseye yönelik yumuşama sinyali olarak algılanacaktır. Ancak savaşın ilk evresinde Stalin, kiliseye, özellikle Metropolit Sergiy'e tam anlamıyla güvenememiştir. Nitekim Stalin, Baltık ülkeleri kilise yetkililerinin Almanlarla işbirliği içerisine girdiğini görmüş ve buna benzer bir davranışın Metropolit Sergiy tarafından da sergilenmesinden endişe etmiştir. Bu sebeple 1941 yılı boyunca Metropolit Sergiy, Ulyanovsk şehrinde gözetim altında tutulacaktır. Ancak Metropolit Sergiy ve diğer az sayıdaki Rus Ortodoks Kilise mensupları, Sovyet rejiminin yapmış olduğu onca zulme rağmen, halkı Almanlara karşı örgütlenme yoluna gitmiştir. Rejim açısından olumlu karşılanan Sergiy'in bu tutumu, Stalin'i kiliseye yönelik bazı olumlu adımlar atmaya itmiştir. Mesela 1925 yılından beri yasak olan Paskalya kutlamalarına 1942 yılı itibarıyla yeniden onay vermiştir ki bu durum kilisenin yasal bir konuma gelmesinin yolunu açacaktır.⁵

⁴ Dualı, *Rusya'da Din-Devlet İlişkileri*, 138.

⁵ O. V. Popova, "Vzaimootnasheniya Tserkov i Gosudarstvo, v SSSR", *Zhurnal Metamorfozy İstorii* 1 (2002): 226-227.

Stalin'in Kiliseye yönelik ciddi politik değişikliği ise 1925 yılından beri yok sayılan patriklik makamını yeniden ihya girişiminde görmek mümkündür. Nitekim 4 Eylül 1943'te Metropolit Sergiy beklenmedik bir biçimde Kremlin'e çağrılmıştır. Görüşmede Stalin, dört gün içinde Rus Ortodoks Kilisesi Yerel Konseyini toplama ve bir patrik seçimini gerçekleştirme talimatını vermiştir.⁶ Hatta daha önce sürgüne gönderilen ve hayatta kalmayı başaran üst düzey ruhbanların buldukları kamplardan alınarak düzenlenecek konseye getirilmelerini de emretmiştir.⁷

Stalin'in kiliseye yönelik politika değişikliği, ilk bakışta pek anlaşılmamışsa da savaş sonrası yıllarda Moskova Patrikliğinin rejimin talimat ve desteğiyle hayata geçirmeye çalıştığı uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda bir anlam kazanmaktadır. Özellikle Rus Ortodoks Kilisesi'nin önünün açılması, diğer din ve inançlarla ilgili ciddi herhangi bir değişikliğin yapılmamasının arkasında da Stalin'in Ortodoks Kilise üzerinden kurguladığı jeo-politik strateji yatmaktadır. Bu bağlamda Rus Ortodoks Kilisesi'nin nüfuzunun artırılması ve diğer Ortodoks Kiliseler karşısında etkin hale getirilmesi için önemli adımlar atılmıştır. Atılan bu adımları iki safhaya ayırmak daha isabetli olacaktır. Bunlardan ilki kilisenin iç dinamiklerine yönelik uygulamalardır. Buna göre ruhban okulları yeniden faaliyete geçmiş ve pek çok kapalı kilise ibadete açılmıştır. Örneğin 1949 yılı verilerine göre Sovyetler Birliği sınırları içerisinde on dört binin üzerinde kilise faaliyet göstermektedir. Bu kiliselerin 7.500'ü 1941 yılı itibarıyla Stalin'in onayıyla işlevsellik kazanan kiliselerden oluşmaktadır.⁸ İkinci safha ise Rus Ortodoks Kilisesi'nin diğer Ortodoks Kiliselerle olan ilişkilerini yeniden düzenleme faaliyetlerini

⁶ 8 Eylül 1943 tarihinde toplanan Rus Kilise Konseyi oy birliğiyle Metropolit Sergiy'i Moskova Patriği olarak seçmiştir. Patrik Sergiy 15 Mayıs 1944'te hayatını kaybedince yerine Metropolit Aleksi, yeniden toplanan konshey tarafından Moskova Patrikliğine seçilmiştir. Patrik I. Aleksi 1970 yılına kadar Rus Ortodoks Kilisesinin başında bulunmuştur. Bk. Dualı, *Rusya'da Din-Devlet İlişkileri*, 170.

⁷ V. N. Yakunin, "Polojeniya i Vnutrennaya Struktura Tsentralnikh Organov Upravleniya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi v 1941-1945 gg", *Vestnik moskovskogo Universiteta, İstoriya* 8, no. 3 (2003): 26.

⁸ Dimitriy Paspelovky, *Pravoslavnaya Tserkov v İstorii Rusi, Rossii i SSSR* (Moskova: y.y. 1996), 316.

kapsamaktadır. Zira 1930'dan itibaren Sovyet rejimi Rus Ortodoks Kilisesi'nin diğer Ortodoks kiliselerle olan tüm ilişkisini sonlandırmıştı.⁹

Stalin'in kilise üzerinden yürüttüğü bu stratejinin altında kuşkusuz tüm Ortodoks dünyasını Moskova Patrikliği etrafında birleştirme arzusu yatmaktaydı. Bu sebeple Stalin'in dini saiklerden dolayı kilisenin önünü açtığını söylemek doğru bir çıkarım olmayacaktır. Stalin, tüm Orta Doğu coğrafyasında Ortodoksluk üzerinden Sovyet nüfuzunu yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla da bu süreçte kiliseyi önemli bir enstrüman olarak kullanmıştır. Ancak şunu da belirtelim ki Rus Ortodoks Kilisesi de bu durumu kendi lehine kullanarak yeniden toparlanmayı önemli ölçüde başarmıştır.

2. STALİN'İN SAVAŞ SONRASI KİLİSE POLİTİKALARI

İkinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkan Stalin Rusya'sı, savaş sonrası politikalarını Sovyet yayılcılığı üzerine kurgulama yoluna gitmiştir. Bu amaca hizmet eden her enstrüman mubah kabul edilmiş ve resmi ateizm ideolojisine aykırı olmasına rağmen, kiliseyi/dini kendi çıkarları uğruna kullanmaktan kaçınmamıştır. Daha savaş yıllarında şekillenen Stalin'in kilise politikası, savaşın bitimiyle daha da belirginlik kazanmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Stalin'in temel amacı Balkanlar ve Orta Doğu coğrafyasında Sovyet nüfuzunu yaymak olmuştur. Ancak benimsenen ateizm ideolojisi ve dine yönelik baskıcı politikalar nedeniyle bölge halklarının Sovyet ideolojisine olumlu bakmadığı ve dahası Sovyetleri bir tehdit olarak gördüğü bilinen bir husustu. Bu olumsuz algının ortadan kaldırılması ancak Rus Ortodoks Kilisesi üzerinden oluşturulan politikalarla olumlanabilirdi. Ancak ortada bir sorun vardı ve bu da Amerika'nın etkisi altında olan Fener Rum Patrikliği'nin öteden beri elinde bulundurduğu eşitler arasında ilklik imtiyazıydı. İşte bu nedenle Rus Ortodoks Kilisesi, ilk aşamada devletin de desteğiyle, İstanbul Patrikliği'ni ikinci plana iterek kendisini evrensellik statüsüne yükseltmeyi hedeflemeliydi.¹⁰ Bu bir anlamda Moskova'yı Ortodoks dünyasının merkezi konumuna dönüştürme yani Moskova Üçüncü Roma hayalini gerçekleştirme arzusu olarak da görülebilir.

⁹ T. A. Chumachenko "v Rusle Vneshney Politiki Stalinskogo Rukovodstva: Russkaya Pravoslavnaya Tserkov i Patriarkhaty Blizhniy Vostok. 1943-1953 Gody", *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta* 22, no. 351 (2014): 142.

¹⁰ Pospelovsky, *Pravoslavnaya Tserkov SSSR*, 313.

Moskova Patrikliği işe Alman işgalinden Sovyetlerce kurtarılan Balkan coğrafyasından başlamıştır.¹¹ Bu bağlamda Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan gibi Ortodoks inancına mensup Doğu Avrupa ülkeleriyle vakit kaybedilmeden kilise kanalıyla ikili ilişkilerin tesis edilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede 1945'ten itibaren bir grup ruhban Sofya'yı ziyaret etmiş ve ikili ilişkilerin iyileştirilmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Yine aynı senenin Nisan ayında Rus Kilisesi'ni temsilen bir gurup Sırbistan'ı ziyaret etmiştir. Moskova Patrikliği bu ziyaretleri ile bölge kiliselerini Fener Patrikhanesi'nin etkisinden kurtararak kendi kontrolü altına almayı amaçlamıştır. Moskova Patrikliğinin bu faaliyetleri karşılıksız kalmamış, 1946'da Moskova'yı ziyaret eden Çek Ortodoks Kilise temsilcileri Patrik I. Aleksî'den Çek piskoposluk bölgesinin Moskova Patrikliği otoritesi altına alınması hususunda talepte bulunmuştur. Bunun üzerine Sırp Kilise Konseyinin onayı alınarak Çek Kilisesi Moskova Patrikliğine bağlanmıştır.¹² Bu olumlu gelişmeden cesaret alan Patrik I. Aleksî, Fener'e bağlı Bulgar Kilisesi'ni İstanbul Patrikliğinden koparmak için yoğun çaba içerisine girmiştir. Aynı zamanda Romanya ve Yugoslavya Ortodoks Kiliseleri'yle de ikili görüşmeler devam ettirilmiştir. Batı Avrupa Eksarhlığının Moskova Patrikliğine tabi olması hususunda ilk başlarda başarılı bir politika izlenmiştir. Bu çerçevede piskopos Yevlogiya (Georgiyevski, ö. 1945) önderliğindeki Batı Avrupa Eksarhlığı Ağustos 1945 yılı itibarıyla Moskova Patrikliğine tabi olmuş ancak Yevlogiy'in ölümüyle birlikte yeniden Fenerin etki alanına geri dönmüştür.¹³ Bu dönemde Moskova Patrikliği Suriye

¹¹ Çarlık Rusyası 19. yüzyıl boyunca Balkan coğrafyasında mevcut Ortodoks halkı Osmanlı'ya karşı korumakla hükümlü görmüş ve kendisini bölgede mevcut Ortodoks halkın hamisi ilan etmiştir. Ancak 1917 yılı itibarıyla Çarlık rejiminin ortadan kaldırılması ve yerine Sovyetlerin gelmesi ile birlikte bu durum değişmiştir. Sovyet lider Stalin, bölgede mevcut etnik ve dini karışıklıklar nedeniyle Balkan coğrafyasıyla pek fazla ilgilenmek istememiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ortaya çıkan yeni jeo-politik şartlar, Stalin'in bölgeye yönelik bakış açısını da değiştirmiştir. Savaşın bitimiyle birlikte kendisine yeni bir jeo-olitik kurs belirleyen Stalin, Rus Ortodoks Kilisesi üzerinden Ortodoks dünyasını kontrol altına almayı ve Vatikan'a karşı bir Ortodoks birliği oluşturmayı hedeflemiştir. A. N. Klimenko, "Kontseptsiya "Moskva Tretiy Rim" v Politicheskoy Praktike İ. V. Stalina", *Vestnik MGLU*, Vypusk 24, no. 684 (2013): 125.

¹² V. Tzıpın, *İstoriya Russkoy Tserkovi 1917-1997* (Moskva: İzdatelstva, Spaso-Preobrajenskogo Vallamskogo Monastırıya, 1997), 348-351.

¹³ A. A. Kostryukov, "K İstorii Vossoyedineniya s Moskovskim Patriarkhatom Prikhodov Zapadnoyevropeyskogo Ekzarkhata v Poslevoyennyye Gody (1945-1946 gg.)" *Vestnik PSTGU İstoriya* 6, no. 55 (2013): 72.

başta olmak üzere, Mısır, Lübnan, Filistin gibi Ortadoğu ülkelerine yönelik de çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

10 Nisan 1945 tarihinde Stalin Moskova Patrikliği'nin yurt dışında etkinliğinin artırılması hususunu değerlendirmek için kilise yetkilileriyle bir araya gelmiştir. Bu görüşmeyi müteakiben sadece 1945-1946 yılları arasında Rus Ortodoks Kilisesi tarafından elli iki kişide oluşan on yedi delegasyon ABD, Çin, Orta Doğu ülkeleri, Batı ve Doğu Avrupa'yı ziyaret etmiştir.¹⁴ Bu ziyaretlerle bir taraftan kiliseler arası ilişkiler yeniden tanzim edilmeye çalışılırken, diğer yandan da Sovyet etkisinin söz konusu coğrafyalara nüfuzu hedeflenmiştir. Bu aşamada devreye maddi desteklerin girdiği görülmektedir. Şöyle ki Moskova Patrikliği rejimin kendisine sunmuş olduğu imkânlar çerçevesinde ziyarette bulunduğu Ortodoks Kilise yöneticilerine hatırı sayılır miktarlarda para bağışında bulunmuştur. Moskova'nın yayılcı hamlelerine olumlu yaklaşan dönemin Fener Rum Patriği V. Maksimus yönetimindeki Fener Rum Patrikhanesi'ne özel bir ilgi gösteren Moskova, 1946 yılında Fener'e elli bin Amerikan doları bağışta bulunmuştur.¹⁵ Arkasına Sovyet gücünü alan ve maddi açıdan da cömert davranan Moskova Patrikliği, çok geçmeden diğer Ortodoks Kiliseleri kendi yanında görmeye başlamıştır. Bu çabalar, Moskova Patrikliği'nin kendi yönetimi altına üç metropolitlik, on yedi piskoposluk ve 285 kiliseyi katmasıyla neticelenmiştir. Böylelikle hem Rus Kilisesi'nin hem de Sovyetlerin etki alanı balkanlardan Ortadoğu'ya önemli ölçüde genişlemiştir.

Stalin'in insiyatifi ile Rus Ortodoks Kilisesi'nin yürüttüğü yurt dışı Ortodoks Kiliselere yönelik bu politikaların sonuç vermesi, Moskova Patriği Sergiy'in vefatıyla birlikte Patriklik makamına getirilen Moskova Patriği I. Aleksiy'i ekümenik konseyi toplama düşüncesine sevk etmiştir.¹⁶ Bu çerçevede Mayıs 1945'de hac vazifesini yerine getirmek maksadıyla Kudüs'e ziyarette bulunmuş ve Kudüs Patriği Timothy ile görüştüktan sonra Kıbrıs'a geçerek, İskenderiye Patriği Christopher ile biraraya gelmiştir. Patrik I. Aleksiyi son olarak da Antakya Patriği III. Alexander ile görüşmüştür. Patrik Aleksiyi bu ziyareti sırasında gerçekleştirilen temaslar sonucu, Moskova'da Ortodoks Kiliseleri Ekümenik Konseyini toplama

¹⁴ Chumachenko, "Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov", 143.

¹⁵ Shkarovsky, *Ruskiy Tserkov*, 288.

¹⁶ M. V. Shkarovsky, *Ruskiy Pravoslavnyy Tserkov pri Staline i Hurusheve 1939-1964* (Moskova: İzdatelstvo Graal, 2000), 288.

kararına varmıştır. Patrik Aleksî, böyle bir hamle ile yeniden ekümenik Patriğin belirlenmesini ve Moskova'yı Ortodoksluğun yeni merkezine dönüştürmeyi amaçlamıştır ki bu durum Stalin tarafından da desteklenmiştir.¹⁷ Sovyetler Birliği'nin Moskova Patrikliği üzerinden yürüttüğü bu kilise diplomasisi, uluslararası bir boyuta taşındığından başta ABD olmak üzere Batılı devletleri endişeye sevk etmiştir.

3. ORTODOKS BİRLİĞİ DÜŞÜNCESİ

Patrik I. Aleksî'nin Moskova'yı Ortodoks dünyasının merkezine dönüştürme fikri, Sovyet yönetimi tarafından da desteklenmiştir. Bu çerçevede izlenilmesi gereken sürecin yol haritası dahi hazırlanmıştır. İlk aşamada Patrik I. Aleksî tarafından oluşturulan delegeler, başta Fener Rum Patrikhanesi olmak üzere, Antakya, İskenderiye ve Kudüs Patrikliklerine gönderilecektir. Delegelerin görevi ise söz konusu patriklikleri Moskova'nın yanında yer almaya ikna etmek olacaktır. Kiliseleri ikna edebilmek için de Moskova'nın yanında yer alacak olan Patrikliklere önemli meblağlarda para desteğinin sağlanacağı vadedilecektir. Diğer taraftan da Moskova Patrikliği Dergisi 1946 yılı itibarıyla Moskova Üçüncü Roma iddiasının ideolojik ve hukuki alt yapısını oluşturmak için bir kampanya başlatacaktır.¹⁸ Ancak kâğıt üzerinde kusursuz görünen eylem planı, uygulama aşamasına gelindiğinde ciddi zorluklarla karşılaşacaktır.

Moskova Patrikliği'nin izlediği bu politika, Ortodoks dünyasının liderliğine giden yolun ilk safhasını oluşturuyordu. Delegelerce gerçekleştirilen görüşmelerden bazı Ortodoks Patriklerin Moskova'da Ekümenik bir konseyin toplanması konusuna olumlu baktıkları tespit edilmişti. Ancak Türkiye Cumhuriyeti, Rus Ortodoks heyetinin İstanbul'a gelmesine onay vermediğinden Fener Rum Patrikhanesi ile ikili görüşme gerçekleştirilememiştir. Fener dışındaki Patriklerin konuya ılımlı yaklaşımından cesaret alan I. Aleksî, tüm Ortodoks Kiliselere mektup göndererek 1948 yılında gerçekleştirmeyi hedeflediği Ekümenik Konseyin tarihini belirleme çağrısında bulunmuştur. Durumun ciddiyetini anlayan ABD, Fener Rum Patrikhanesini harekete geçirmiş, bunun üzerine başta Fener olmak üzere Kıbrıs ve Yunan Ortodoks Kiliseleri Moskova'nın çağrısına olumsuz yanıt vermiş-

¹⁷ Chumachenko, "Russkaya Pravoslavnaya Tserkov", 143.

¹⁸ Moskova Patrikliği Dergisi, no. 9 (1946): 56.

tir.¹⁹ Kuşkusuz Fener Rum Patrikhanesinin ABD'nin isteği doğrultusunda davranmasının yanında Moskova'nın bu hamlesini boşa çıkartmasının tarihi nedenleri vardı.²⁰ Zira her ne kadar Fener Patriği V. Maksimus Moskova yanlısı tutum sergilemişse de Ortodoks Kiliseler arasında sahip olduğu eşitler arasında ilklilik statüsünü Moskova'ya kaptırmak istememiştir. Bu durum kiliseler üzerinden oynanan Anglo-Amerikan politikalarının Sovyetlere nazaran daha etkili olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Ekümenik Konseyin toplanamaması Rus Ortodoks Kilisesi adına bir başarısızlık ve aynı zamanda uluslararası ortamda Patrikliğin saygınlığını olumsuz yönde etkileyecek bir gelişme olmuştur. Bu başarısızlığı minimize etmek adına, Sovyet yönetimi yeni bir yol haritası belirlenmiş ve Moskova'da Otosefal Ortodoks Kiliseleri toplantısı düzenlenmesine karar vermiştir. Bu amaçla 1948'de Rus Ortodoks Kilisesi'nin Fener Rum Patrikliğinden ayrılışının beş yüzüncü yılı dolayısıyla, tüm özerk Ortodoks kilise yöneticileri Moskova'ya davet edilmiştir. Bu konseye Patrik I. Aleksî başkanlığında Gürcü, Sırp, Romanya, Bulgaristan, Antakya, Polonya Kilise yöneticileri ve temsilcileri katılmıştır.²¹ Böyle bir ortamda Sovyetlere yönelik ılımlı tutumuyla bilinen Fener Rum Patriği V. Maksimus'un görevinden uzaklaştırılması, Kıbrıs ve Antakya Ortodoks Kiliselerine de bir uyarı niteliği taşıdığından, Moskova Patrikliği'ne karşı tutumlarını gözden geçirmek zo-

¹⁹ Andrey Gusev, "History of the Preparations of the Pan-Orthodox Council", *Zhurnal Gosudarstvo, Religiya, Tserkov* 1, no. 34 (2016): 135.

²⁰ Hıristiyanlık tarihinde itibar gören ekümenik konsillerin tümü İmparatorlar tarafından toplanmıştır. Ancak Hıristiyan dünyasının 1054'te ikiye bölünmesinden beri Katolik dünyası Papa önderliğinde birden fazla konsli toplamayı başarırken, Ortodoks dünyası özellikle 1453'ten beri bu hususta pek başarılı olamamıştır. Artık imparator olmadığına göre, ekümenik konsil nasıl toplanacaktır. Bu yetki hangi Ortodoks Kilisesinin inisiyatifine geçmelidir? Eşitler arasında ilklilik sahibi Fener Patrikliği bu hususta ön plana çıkmışsa da güç dengeleri ve dönemin jeo-politik şartları diğer kiliselerin veya en azından bir yetkin kilisenin konsili protestosu ile boşa çıkartılmıştır. Bu sebeptendir ki Ortodoks dünyası uzun zamandan beri tüm Ortodoks dünyasını bir araya getirecek bir ekümenik konsil düzenleyememektedir. Fener'in girişimleri de diğer yetkili kiliselerce engellenmektedir. Mesela 1868 yılında dönemim Fener Patriği VI. Gregory Yunan ve Bulgar kiliseleri arasında mevcut sorunları çözmek amacıyla Ekümenik Konseyi toplama kararı almış ve hazırlıklara başlamıştır. Ancak son safhada devreye giren Rus Ortodoks Kilisesi konseye katılmayacağını duyurunca Ekümenik konsey toplanamadan dağılmıştır. Bu durumu protesto eden Patrik VI. Gregory görevinden istifa etmiştir. Pavyel Yermilov, "Diskussii Kontsa XIX Pervoy Poloviny XX v o Prave Sozyva Vsepravoslavnogo Sobora", *Zhurnal Gosudarstvo, Religiya, Tserkov* 1, no. 34 (2016): 309.

²¹ Tzıpin, *İstoriya Russkoy Tserkovi*, 354.

runda kalmışlardır. İşte başta Fener olmak üzere Kıbrıs ve Antakya Ortodoks Kiliselerinin tutumu, Moskova Patriğinin tüm planlarını da boşa çıkarmıştır. Gelişmeleri Moskova Patrikliği Dergisinde gündeme taşıyan ünlü ilahiyatçı S. V. Troitski, Fener'in evrensellik yetkisini kullanamayacağını, zira bunun için Bizans İmparatorluğu ekümenikliğinde bulunması gerektiğini yazarak tepkisini dile getirmiştir. Ona göre Türk yönetimi altında bulunan Rum Patrikhanesi'nin evrensellik konusunda hak iddia etmesinin hukuki bir dayanağı yoktur.²²

Tüm bu yaşananların üzerine ABD'nin İstanbul Patriği V. Maksimus'un yerine New York Başpiskoposu Athenagoras'u (ö. 1972) Patrik olarak seçtirmesi, Sovyet cephesinde kızgınlığa ve hayal kırıklığına neden olmuştur. Zira göreve gelen Athenagoras ilk iş olarak bir beyanat yayınlamış ve ekümenik Ortodoks Kilise Konseyini organize etme imtiyazının sadece Fener Rum Patrikhanesi'nde olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Moskova Patrikliğinin böyle bir girişimde bulunmasının doğru olmadığını belirten Fener, toplantının düzenlenebilmesi için tüm yetkili Ortodoks kiliselerin onayının alınması gerektiğinin altını çizmiştir.²³ Yukarıda belirtildiği üzere bu beyanat üzerine doğu patrikliklerinden bazıları Moskova Patrikliği'nin davetine icabet etmemiştir. Yine de Rus Kilisesi'nin özerklik kazanmasının beş yüzüncü yılı kutlamalarına on üç özerk Ortodoks kiliseden on biri katılmıştır. Kudüs Patriği ise Filistin'de meydana gelen olayları gerekçe göstererek toplantıya katılmamış ve bir kutlama telgrafı yollamakla yetinmiştir.²⁴ Sonuç olarak Stalin'in onayı ve desteğiyle Ortodoks dünyanın öncülüğüne yeltenen Rus Ortodoks Kilisesi, ABD'nin Fener Rum Patrikhanesi üzerinden yürüttüğü politika sonucu başarıya ulaşamamıştır. Tüm bu yaşananlar Batı ile Sovyetler Birliği arasında alan hâkimiyeti üzerine yapılan siyasi mücadelenin kiliseler üzerindeki yansımaları olarak tarihte yerini almıştır.

SONUÇ

Rus Ortodoks Kilisesi, 1917 Bolşevik Devrimi ile birlikte başlayan baskı ve takipten ancak Nazi Almanyasının Sovyetler Birliğine savaş açmasıyla birlikte kurtulmayı başarmıştır. Nitekim yıllarca dini inançlara yönelik düşmanca bir tutum içerisinde bulunan Sovyet rejimi, İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarından

²² Dualı, *Rusya'da Din-Devlet İlişkileri*, 189.

²³ Tzıpin, *İstoriya Russkoy Tserkovi*, 355.

²⁴ Şkarovsky, *Ruskiy Tserkov*, 302.

itibaren bu tutumundan vazgeçmeye başlamıştır. Hiç şüphe yoktur ki bu politik değişikliğin birden fazla nedeni olmuştur. Bunun birinci nedeni, devletin amansız bir savaşın içerisine girmiş olmasıdır. Düşmanla savaş halinde iken toplumu manevi açıdan besleyen inanç ile mücadeleyi sürdürmek birlik ve beraberlik zeminine zarar vereceğinden Stalin, kiliseye yönelik olumsuz söylem geliştirmeyi tercih etmiştir. Böylelikle Rus toplumunun direnç ve motivasyonunu artacak ve zorlu düşmana karşı Stalin önderliğindeki rejime sadık kalması sağlanacaktı. Stalin'i kiliseye yönelik politika değişikliğine iten sebeplerden bir diğeri ise, savaşın ilk günlerinden itibaren Alman savaş propagandasının Rus halkının yıllardır yoksun bırakıldığı inanç boyutuna yönelik çalışma içerisine girmiş olmasıdır. Şöyle ki mütemadiyen Alman savaş uçaklarından atılan notlarda Almanya'nın Rus halkını komünizm belasından kurtarmak için Sovyetlere savaş açtığı propagandası yapılmaktaydı. Dolayısıyla Stalin, Kiliseye yönelik katı tutumundan vazgeçerek söz konusu propogandayı boşa çıkartmaya çalışmıştır. Stalin'in kilise politikasında yaptığı değişikliğin bir diğeri önemli nedeni, onun, Alman ordularına karşı Batılı devletlerden destek beklentisi içerisinde olmasıyla ilgilidir. Şöyle ki başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin komünist Sovyet rejimine olumsuz bakışı, bazı girişimlerle kısmen dahi olsa ortadan kaldırılmalıydı. İşte bu girişimlerin başında kilise politikasının değiştirilmesi gelmektedir.

Savaş bittikten sonra da Stalin'in kiliseyi kullanmaya devam etmesine gelince, bunun en önemli gerekçesi, kilise üzerinden Sovyet etkisinin Balkanlar ve Ortodokü coğrafyasına yayılması yatmaktadır. Bu durum Sovyetlerin uzun vadeli politikalarıyla ilişkilidir. Muhtemeldir ki bu düşünce, İkinci Dünya Savaşı'nın Sovyetler lehine değişmeye yüz tuttuğu 1943'ün Sonbaharından itibaren şekillenmeye başlamıştır. Zira savaş dünyadaki tüm dengeleri değiştirmiş ve Sovyetlerin önüne yeni fırsatlar sunmuştu. Bunların başında da özellikle Ortodoks dünyasının Sovyet etki alanına alınması gelmektedir ki buna yönelik adımların 1945 yılından itibaren atılmaya başlandığını görmekteyiz. Ayrıca Stalin'in kilise üzerinden bir politika yürütmeye iten bir diğeri sebep, Vatikan'ın öteden beri uyguladığı Sovyet karşıtı politikalarıdır. Stalin Vatikan'a yönelik mücadelesini Ortodoks dünyayı bir merkezde toplamak suretiyle Moskova Patrikliği üzerinden yürütmeyi hedeflemiştir.

İşte bu ve buna benzer nedenlerden dolayı, 1917 Bolşevik Devriminden beri kiliseye yönelik en acımasız politikalar yürüten Sovyet rejimi, sürecin ortaya

çıkardığı şartlar gereği yok etmeye çalıştığı kiliseye yeniden ihya etmiştir. Yukarıda da görüldüğü üzere Stalin tüm bu politik değişiklikleri kiliseye olan inancından değil, dönemin sosyo-politik ve jeo-politik gereksinimleri nedeniyle gerçekleştirmiştir. Sovyet tarihinde *Stalin'in Kilise Açılımı* olarak yer alan bu tecrübe, laiklikten öte dinsizliği resmi bir ideoloji olarak benimseyen bir rejiminin dahi gerektiğinde, dini/kiliseyi kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını/kullanabileceğini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- Dualı Şir Muhammed, *Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din-Devlet İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Chumachenko, T. A. "v Rusle Vneshney Politiki Stalinskogo Rukovodstva: Russkaya Pravoslavnaya Tserkov i Patriarkhaty Blizhniy Vostok 1943-1953 Gody". *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta* 22, no. 351 (2014): 142-148.
- Gusev, Andrey. "History of the Preparations of the Pan-Orthodox Council". *Zhurnal Gosudarstvo, Religiya, Tserkov* 1 no. 34 (2016): 127-164.
- Kartashov, A. V. *Vselenskiye Sobory*. Moskova: İzdatelstvo Respublika, 1994.
- Klimenko, A. N. "Kontseptsiya "Moskva Tretiy Rim" v Politicheskoy Praktike İ. V. Stalina" *Vestnik MGLU, Vypusk* 24, no. 684 (2013): 12-132.
- Kostruykov, A. A. "K İstorii Vossoyedineniya s Moskovskim Patriarkhatom Prikhodov Zapadnoyevropeyskogo Ekzarkhata v Poslevoyennyeye Gody (1945-1946 gg.)" *Vestnik PSTGU İstoriya* 6, no. 55 (2013.): 72-84.
- Paspelovcky, Dimitriy. *Pravoslavnaya Tserkov v İstorii Rusi, Rossii i SSSR* Moskova: BBİ, 1996.
- Popova, O. V. "Vzaimootnasheniya Tserkov i Gosudarstvo, v SSSR". *Zhurnal Metamorfozy İstorii* 1, (2002): 226-227.
- Shkarovsky, M. V. *Ruskiy Pravoslavny Tserkov pri Staline i Hurusheve 1939-1964*. II. c, Moskova: İzdatelstvo Graal, 2000.
- Tzipin, V., *İstoriya Russkoy Tserkovi 1917-1997*. Moskva: İzdatelstva, Spaso-Preobrajenskogo Vallamskogo Monastırya: 1997.
- Tzipin, Vladislav. *İstoriya Russkoy Tserkovi 1917-1997*. Moskva: İzdatelstva Spaso-Preobrajenskogo Vallamskogo Monastırya, 1997.

Yakunin, V. N. "Polojeniya i Vnutrennaya Struktura Tsentralnikh Organov Upravleniya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi v 1941-1945 gg.". *Vestnik moskovskogo Universiteta İstorya* 8, no. 3 (2003): 22-29.

Yermilov, Pavyel. "Diskussii Kontsa XIX Pervoy Poloviny XX v o Prave Sozyva Vsepravoslavnogo Sobora". *Zhurnal Gosudarstvo, Religiya, Tserkov*, 1, no. 34 (2016): 308-332.